

## Az átlagos képességek védelmében — a kiemelkedő tehetségek érdekében

Miközben az utóbbi években a „hátrányos helyzetű” családok és gyermekek megsegítésére önkéntes és intézményes társadalmi megmozdulás bontakozott ki, s míg egyesek csak szívükre, mások vállukra is vették gondjaikat — Czeizel Endre ehhez képest azzal a „deviáns” nézettel lépett föl több helyütt is (Az orvos-genetikus szemével című könyvében, a Kritika című folyóirat 1981. 1. számában megjelent cikkében, január végén elhangzott rádió-, majd tévé-nyilatkozatában), hogy a *kivételes tehetségek társadalmilag, orvosilag és biológiailag is hátrányos helyzetben vannak.*

Czeizel Endre tiszteletre méltó tudományos ismeretterjesztő tevékenysége, a genetikai ártalmak megelőzését elősegítő, kiterjedt genetikai kutató és tanácsadó munkája közismert. Különösen értékes e tevékenység egy nagy jövő előtt álló, gyakorlati hasznosságát évtizedek óta bizonyító tudományág: a genetika szolgálatában. Korunk tudományos-technikai forradalmában a legdinamikusabb előrehaladást a molekuláris genetika mutatja, beláthatatlan távlatokat nyitva a növény- és állatnemesítésben, a gyógyszergyártásban, az öröklött betegségek megelőzésében, e betegségeknek génszinten való gyógyításában, az emberiség genetikai romlásának megakadályozásában.

A kidolgozottság szempontjából azonban a genetikának is különböző szinteken levő diszciplinái vannak, s így a humángenetika, ezen belül az emberi szellemi képességek genetikai determinációjának ismerete még az alapoknál tart. Sok még itt a termékeny, de a gyakorlat nyelvére közvetlenül át nem fordítható hipotézis. Márpedig még egzakt természettudományos tételek birtokában is nehéz minden közvetítés nélkül helyes társadalmi következtetéseket levonni, minthogy a valóság más minőségi szférájáról van szó. Még kevésbé várhatóak releváns *társadalmi* következtetések önmagukban is kétséges genetikai, pszichológiai feltevésekből és módszerekből kiindulva. Emeljünk ki néhányat e labilis „alapokból”, amelyekre Czeizel a bevezetőben összegezett álláspontját építi. Melyek azok az ellentmondások, melyekre részben ő is utal, de amelyeket a kifejtés során gyakran elfelejt?

- Csaknem minden szellemi jelleg mérhető — állítja és adatokkal is illusztrálja; majd hozzáteszi, hogy a mérés eszköze (az intelligencia-teszt) kérdéses, mert ez a képességet méri, nem pedig az adottságokat. Márpedig a szellemi jellegek — és bizonyára a nem-szellemiek is — egyszerre tartalmaznak genetikailag determinált adottságokat és a környezeti hatások által ezekből manifesztált képességeket.

- A képesség nem szűkíthető le a tudomány és a művészet világára. Czeizel állítása szerint is beletartozhatnak a kiemelkedő képességek fogalmába például a sport, a technikai, földrajzi felfedezések jelentős teljesítményei, továbbá a képességek elválaszthatatlanok olyan személyiségjegyeiktől, mint az akarat, a kitartás stb. Ezeket azonban nemcsak a tesztek hagyják számításon kívül, hanem maga Czeizel is kihagyja a számításból mind példatárában, mind gyakorlati következtetéseiben.

- A kreativitás mást jelent, mint amit az intelligencia-tesztekkel mérnek

— mondja, és maga is a kreativitást tartja döntőnek a tehetségben; mégis például az iskolai beilleszkedésre képtelen gyerekek esetének okmagyarázatára IQ-juk számát említi.

• Nem lehet szó nélkül hagyni a kreativitás és az intelligencia, valamint a divergens és a konvergens gondolkodás elválasztását. Éppen e szembeállítás az egyik alapja annak, hogy téved a legfontosabb — általunk később érintendő — társadalmi következtetéseiben. A kreativitás és az intelligencia, a konvergens és a divergens gondolkodás elkülönítése, mely utóbbihoz a konformizmus és a nonkonformizmus szembeállítása is társul, a kivételes tehetségek és a társadalom vezető pozícióiban levő emberek szükségszerű szembeállításának tételét szüli, hiszen az következők belőle: a vezetők legfeljebb intelligensek, de nem kivételes tehetségek (ami igaz is a nagy többségre nézve), ergo nem kreatívak, tehát gondolkodásmódjuk szükségképpen csak konvergens lehet. Hogy is érthetnék meg ily módon a divergens, kreatív, „másként” gondolkodó, mást akaró kiemelkedőket, akik magatartásukban szükségképpen deviansek?

A „tehetségesek” és „vezetők” ilyen kategorikus szétválasztásának tarthatatlanságát Eörsi az Élet és Irodalom 1981. január 31-i számában kifejtette, de nézzük az „elméleti” alapok gyengeségeit. A deviancia illetően való differenciálatlan kezelésére még visszatérünk. Itt csak annyit, hogy az impozáns tárgyi tudást teljesebbé tette volna, ha Czeizel figyelembe veszi a kreativitással kapcsolatos hazai kutatásokat, a konvergens és divergens gondolkodás egységét hangsúlyozó, a marxizmusnak az emberi munka lényegére alapozó hazai felfogásokat. Ezek segítségével könnyű lett volna belátni, hogy amennyiben a munkatevékenység eredménye az ember nembeli létének eltárgyasulása, melynek során az ember — önmagát mintegy megkettőzve — egy általa teremtett világot alkot, annyiban minden emberi tevékenység tartalmazza a kreativitást, valamint a fizikai és szellemi tevékenység egységét. „A kreativitás nem pusztán kivételes képességekkel rendelkező (>kreatív<) emberek kivételes tulajdonsága, hanem minden ember, az egész emberi nem elidegeníthetetlen képessége.” (Sági Mária: A kreativitás a pszichológiában. Valóság, 1979. 10. sz.) Következésképpen nem választható el a kreativitás és az intelligencia.

A kreativitás „Egyaránt érvényesül a verbális és nem verbális, zenei és vizuális kifejezésben, a tárgyformálásban és a társadalmi cselekvésben és így tovább, de egyenlőtlenül, a különböző területeken különböző szinten” (uo.), s tegyük hozzá, hogy tartalma, iránya és színvonala egyénenként is nagy eltéréseket mutat. A kreativitás és az intelligencia egységéből (nem azonosságából!) következik, hogy megalapozatlan a konvergens és a divergens gondolkodás kettéválasztása és főleg szembeállítása\*, mert azok olyan „stratégiának” tekinthetők, „amelyeket a mindennapi élet problémahelyzeteiben és tudományos, művészi problémák megoldásában egyaránt a helyzettől vagy a megoldási folyamat adott szakaszaitól függően kell felváltva alkalmazni”. (Sági Mária idézett cikke.)

Az emberi pszichikum és ezen belül a képességek e különmemű oldalainak ily módon való egységben látása értelmetlenné teszi az ilyen szembeállításokat, ahol egyik oldalon vannak az intelligensek, a másikon a kreatívak; egyikken a konvergens, következképpen a konformisták — a másikon pedig a divergens gondolkodásúak, tehát a nonkonformisták; egyik oldalon a legfeljebb intelligens vezetők, a másikon az elnyomott tehetségek; egyik oldalon a társadalom közepesei, a másikon az előbbieket által hátrányos helyzetbe szorított kiemelkedő tehetségek. Félreértést elkerülendő: szembekerülésük konkrét lehetőségét és valóságát nem tagadom, de ezeknek az aspektusoknak elvileg szükségszerű szembenállását igen. E nézet a képességek terén ténylegesen szembeállítja a fizikai és a szellemi munkát végzőket, mégpedig az utóbbiak javára.

\* A konvergens és divergens gondolkodás egységét tételezi fel Magyar Beck István legújabb könyvében is. „Az új születése”. Mezőgazdasági és Jogi Kiadó, 1981.

holott ezeknek antagonisztikus kettészakítottága esetén sem különül el teljesen e két tevékenység. A zsenialitásnak egyaránt terrénuma lehet a fizikai és a szellemi munka.

Czeizel a társadalmat két kategóriára osztja: a kiemelkedően jó vagy rossz képességűekre és az átlagosakra. Nem mintha tagadnók e csoportosítás létjogosultságát, de e csoportosítás alapjául szolgáló kritériumok értelmében bármely tevékenységszférában az átlagosak közé sorolódik a tárgyi tevékenységet végzők mindegyike, legyen az utólérhetetlen mestere valamely szakmának, halhatatlan alkotója a kézművességnek, zseniális stratégiája az igazságos forradalmi háborúknak, csodálatos példája az emberi helytállásnak, vagy egyéb, morálisan kiemelkedő emberi teljesítményeknek.

Mindezek alapján nem lehet csodálkozni azon, hogy Czeizel Endre a gyakorlati végkövetkeztetés terén nolens-volens az elit-elméletnél köt ki. Cikkének vége nem tévesztendő össze a végkövetkeztetéssel. Ott ugyanis — miként tévé-nyilatkozatában is — egy kedves, filantrop vágyat fogalmaz meg, amely a kiemelkedő tehetségek nagyobb türelmére és a társadalom nagyobb megértésére apellál, hogy ezzel is csökkentessük a kiemelkedő tehetségek fokozottan veszélyeztetett, s így hátrányos helyzetét. Czeizel álláspontjának „igazi mondanivalója” sajátos fokozatossággal bújik elő. „Az orvos-genetikus szemével” című könyvében még csak érintőlegesen tesz említést a társadalomnak a kivételes tehetségek iránti felelősségéről, sőt itt példákat hoz fel arra, hogy bizonyos hátrányos egyéni helyzet és negatív megkülönböztetés H. Ch. Andersen, vagy Toulouse-Lautrec esetében nem ártott, sőt néhány szempontból kedvezett tehetségük kibontakozásának. A Kritika-beli cikkében már egyértelmű a tehetségek hátrányos helyzetének deklarálása, rádió- és tévé-nyilatkozatában pedig a hátrány kiemelése mellett egyértelmű a vád a „gleichschaltó” iskola ellen.

Czeizel így ír: „... a mi iskolarendszerünk is túlságosan az átlagosok nagy tömegére méretezett”. Világosan következik tehát, hogy valamiféle elitképzésre van szükség, hiszen legnagyobb természeti kincsünk a tehetség. Nem vitatom a sokkal igényesebb iskolai oktatás nélkülözhetetlenségét, a kiemelkedő képességűekkel való megkülönböztetett speciális, differenciált foglalkozás szükségességét és egyfajta elitképzés konkrét létjogosultságát. Hogy ennek milyen formái és szintjei vannak, abban a mindenkori oktatásügy dönt. Meghonosíthat elitképzést szocialista oktatásügy is — főleg egy megosztott világban, ahol a gazdasági és a fegyverkezési verseny kényszere mind sürgetőbben igényel kiemelkedő matematikusokat és fizikusokat. De ennek általános elvvé emelése és széles körű alkalmazása — túl azon, hogy összeegyeztethetetlen az emberek harmonikus fejlődésének szocialista—kommunista igényével és az emberi értékek marxista értékrendjével — olyan, aligha megoldható kérdéseket vet fel, hogy milyen ismérvek alapján és ki válogatja ki az elitképzésre alkalmasakat?



Nézzük a kérdést részletesebben, mégpedig két oldalról: a kivételes és az átlagos képességűek szempontjából.

Bizonyos, hogy a kivételes képességűek külön elitképzése jobban kifejleszti látens specifikus képességeiket, de elrabolja gyermekkorukat; a túl korai specializálódás szűkítheti érdeklődési körüket, esetleg korán olyan túlspecializált pályára állítja rá őket, amelyet később maguk sem vállalnak, s amelyre nem biztos, hogy a társadalomnak 15—30 év múlva úgy és olyan mértékben lesz szüksége, mint a képzés idején vélte. A külön elitképzés elveszi, vagy legalábbis erősen csökkenti azt a lehetőségüket, hogy „másban moshassák meg arcukat”, mert csak egy szűk réteghez mérhetik magukat; ezzel elesnek számos, személyiséget fejlesztő sikerélménytől. Nem utolsósorban pedig elzárja őket attól a közegellenállástól, amelynek leküzdése közben a kivételes tehetség

(ha egyéb feltétele is megvan hozzá), zsenivé formálódhat; hiszen e küzdelem nemcsak letörhet, hanem nemesít is, fejlesztve az akaraterőt, a küzdeni tudást, amit semmiféle önmagában vett képesség nem pótol.

Az *átlagos képességűek* szempontjából nézve az eliképzést, még rosszabb a helyzet. Az elitképzéssel lefőlözött közösségek elvesztik belső mozgatóerőik egyik faktorát, ti. a versengés szellemét, a jobb képességűektől való tanulás lehetőségét, s így egy-egy közösség könnyen a középszerűség felé vehet irányt, ami már nem középeket jelent, hanem annál sokkal kevesebbet. A leglényegesebb azonban az, hogy e húzóerőtől és példaképektől megfosztott csoportközösségekben nevelődnek azok a majdani, egyébként átlagos képességű szülők, akik a következő generáció néhány átlagon felüli képességű gyermekét fogják világra hozni és felnevelni. De hogyan fogják mint szülők vagy mint a jövő pedagógusai és vezetői felismerni az átlagon felülieket, ha előéletükben sohasem találkozhattak velük?

S itt térjünk át a genetikára. Ezt eddig azért mellőztük, mert a genetika a legkevesebbet éppen az ember szellemi képességeiről tud. A „poligénis öröklődés” amellelt, hogy valóban létező formája az öröklődésnek, egyben a legjobb bűvös szó a genetika tudománya ez idő szerinti hiányának elleplezésére. Ti. attól, hogy valaminek a poligénis öröklődését feltételezzük, csak annyit tudunk, hogy az adott területen nem az „egy gén — egy fén”, vagy „egy gén — egy enzim” elve érvényesül, hanem, hogy egy jelleg meghatározásáért számos gén felelős. E poligénis alapon igen nehéz megmagyarázni az *általános* tehetséget, de ne higgyük, hogy jobb a helyzet a kivételes *speciális* képességeknél. Attól ugyanis, hogy a Bach-családban, a Ferenczy- vagy a Bólyai-családban a tehetségek öröklődő halmozódását ki tudjuk mutatni, még nem tudjuk azt, hogy miből áll a zenei, a képzőművészeti és a matematikai tehetség, sőt az sem biztos, hogy „zenei tehetség”, „matematikai tehetség” mint olyan, öröklődik. Lehet, hogy csak olyan képességeket meghatározó információ öröklődik, amely a hallást, a kombinációkészséget, a szín- és formaérzéket, a logikai képességet, a ritmusérzéket stb. determinálja, s csak ezek meghatározott együttes jelentkezése, egyetlen komplexummá szerveződése eredményezi a matematikai, zenei, képzőművészeti tehetséget, a konkrét társadalmi lehetőségek és szükségletek katalizáló hatására. Egyébként ez az értelmezés bizonyos magyarázatot adhat arra is, hogy a matematikai tehetség miért jár együtt gyakran zeneivel, vagy a zenei képzőművészetivel stb.

Ami ebben a vonatkozásban bizonyosnak látszik, a genetikában és Galton tanításából is maradandó érték, az az *ösörökség törvényével* összefüggő „*visszatérés az átlaghoz*” szabály. Galton e visszatérést a testmagasság terén mutatta ki, felismervén, hogy az utódok átlagos testmagassága közelebb van a populáció átlagához, mint a szülők átlaga az ő nemzedékük átlagához. Vagyis az „utódok átlaga átlagosabb” — írja Galton. Más szóval: ha a szülők valamely jegyben kiemelkednek, eltérnek az átlagtól, akkor az utódoknál, főként több nemzedéket figyelve, ez az eltérés egyre kisebb lesz, azaz egyre közelebb kerülnek az átlaghoz. De idézzük magát Czeizelt: „a kiemelkedő adottságú személyek gyermekei már nem lesznek olyan tehetségesek, mint a szülők, hanem közelednek, majd az unokák visszatérnek az átlagoshoz”. (Az orvos-genetikus szemével” című könyv, 127. old.)

Ha pedig az emberiség több százezer éves történelmi folyamatába illesztjük be gondolatilag a kiemelkedés és visszajutás egymásutánját, s ha figyelembe vesszük, hogy az átlagtól pozitív, illetve negatív irányban eltérő különbözős feltehetően mindaddig a lakosság egy elenyésző kisebbségére volt érvényes, akkor kimondhatjuk: nemcsak az átlaghoz való *visszatérés* törvénye igaz, hanem szabályszerűnek kell elfogadnunk azt is, hogy a kiemelkedők mindig az *átlagból* emelkedhetnek ki. Legfeljebb arról lehet szó, hogy e kiemelkedés történhet *hirtelen*, amikor teljesen átlagos képességű, esetleg még az alatt levő szülőknek zseniális gyermeke születik (közismert hazai példa erre Petőfi, Jó-

zsef Attila), és történhet fokozatosan, a tehetséges dinasztiáknál. De itt is valamikor az átlagból emelkedtek ki az ősök, csak kiemelkedésük nem jelentett oly minőségi ugrást, mint az előbbi esetben. A tehetség feltételezett halmozódásával fokozatosan jelenik meg a kiugró zseni. De az ilyen dinasztiák kései leszármazottai is visszatérnek az átlaghoz, tehát a tehetségek sorozata megszakad.

Ha pedig genetikailag ilyen közeli kapcsolatban van az *átlagos és a kiugró képesség*, ez csak aláhúzza társadalmi „közelségük” hangsúlyozását és mindenfajta szembeállításuk elutasítását.



Czeizel a szellemi képességről mint nagy nemzeti értéket képviselő kincsről, „tökréről” ír. Fontos igazság ez, de a szellemi érték nem pótolja az anyagiakat, mi több, feltételezi. Ezeket az anyagiakat pedig mint nemzeti értéket zömmel nem a nálunk 240 ezer főre becsült kivételes tehetség hozza létre önmagában (csak valószínűségi szám, a Kritikában megjelent cikkéből idézve), hanem az ország teljes aktív felnőtt lakossága. Csak az ily módon létrejött anyagi bázison lehet egyáltalán megélni, közepes vagy kivételes adottságú utódokat szülni, felnevelni, a képességek kibontakozására teret adó iskolarendszert fenntartani, tudományos kutatóintézetek egész sorát működtetni stb.

Mi lehet, vagy van-e a kiemelkedő képességnek kritériuma? Helyesen állapítja meg az érintett cikk, hogy ez a *kiemelkedő teljesítmény*. A helyes gondolatától elkanyarodva azonban Czeizel — tévé-nyilatkozatában, de cikkében is — a tehetségesség ismérvének iskoláskorban a beilleszkedni nem tudást, az izgágaságot, a nyugtalanságot, a figyelem dekoncentráltóságát, felnőtt korban pedig a devianciát, a másként gondolkodást, a másat akarást jelöli meg. Ezek a kritériumok csak nagyon bizonytalan *jelzései* lehetnek a tehetségnek, de *nem biztos jegyei*; önmagukban semmivel sem jobbák az olyan kritériumoknál, mint a koponya alakata vagy az agyvelő súlya.

Minden valamirevaló tanító és orvos tudja, hogy a gyermek iskolai tanítás alatti figyelmetlenségének, dekoncentráltóságának, unalmának a tehetségen, az osztályátlagot meghaladó képességen kívül mindenképpen nagyobb számban oka lehet az is, hogy a gyermek nem tud lépést tartani a tananyaggal, hogy idegrendszeri gyengeségei következtében képtelen a koncentrálásra (a kiegészítő iskolák tanítási folyamatának egyik mindenkori alapproblémája ez), de lehet oka a családi harmónia hiánya, a rossz otthoni nevelés, az éjszakába nyúló tévénézés stb.

Ami pedig a devianciát illeti, nem mindegy — s ezzel Czeizel is teljesen tisztában lehet —, hogy valaki milyen irányban és milyen formában deviáns. E megszorítás nélkül az aluljárókban randalírozó garázdák is kisüthetik magukról, hogy azért lettek ilyenek, mert a társadalom nem vette észre kiemelkedő szellemi képességeiket. (Természetesen kivételként ilyenek is akadhatnak közöttük.)

Még árnyaltabb vizsgálatot igényel a nonkonformizmus és a kritikusság, mint tehetségkritérium. Ezek ugyanis egymástól teljesen eltérő értékek hordozói lehetnek. Ha csak a szavak magyar fordításából indulunk ki, „nonkonformista” a forradalmár a hanyatló társadalmi rendszerhez és a nyárspolgári gondolkodáshoz képest, és „nonkonformista” a szocializmus ellenzője a szocialista forradalom céljaihoz képest; és az sem biztos, hogy a „nonkonformizmus” e két típusa kiemelkedő képességű lenne csak azért, mert nonkonformista.

A túlzott izgágaság, a túlfeljett kritikai érzék esetén sem közömbös, hogy ez milyen társadalmi célokkal szemben jelentkezik, hogy a szocializmus valószínűsége vagy vélt hibáival szemben lép-e fel. No meg az sem közömbös, hogy a túlzott kritikai érzék megáll-e kritikánál, vagy tesz is valamit a problémák gyakorlati megoldásáért.

Hasonló a helyzet a másként gondolkodással is. A tiszta, egzakt természet-tudományos területen sem elég a másként gondolkodás (hiszen nem váltja fel minden tíz évben az „euklideszi geometriát” egy „nem euklideszi”, s nem azért, mert Gaussok, Lobacsevszkijek, Bolyaiak nem teremnek minden bokorban), ha ez nem épül a tudomány már meglevő eredményeire, és nem illeszkedik hozzá szervesen. A társadalomtudományokban és a társadalmi gyakorlatban nélkülözhetetlen, de ugyanakkor alapos elemzést igényel a „másként gondolkodás”. Nem mindegy, hogy egy haladó eszme ellenében, nyugaton már lejárt polgári eszmék felújításával lép-e fel a „másként gondolkodás”, vagy a marxizmus—leninizmus valódi meghaladása, továbbfejlesztése formájában.

Mindezeket hangsúlyozni szükséges azért, hogy a tehetségeket valóban ne tegyék oly könnyen „helyükre”, hogy vegyék észre kiemelkedő képességeiket, hasznosítsák kritikájukat s nem utolsósorban alkotóképességüket — de azért is, nehogy minden „másként gondolkodót”, kritizálót, ám konstruktívan semmihez hozzá nem járulót kikiáltssunk ügyeletes zseninek.



Az igazsághoz azonban az is hozzátartozik — s Czeizel cikke, nyilatkozata ezért joggal talál feltehetően nagy pozitív visszhangra —, hogy valóban járhat sokszor és sok hátránnyal a tehetség. Böven van kontraszelekció azáltal, hogy a tehetségtelen, rátermettséggel nem rendelkező vezető — dolgozzék akár tudományos, termelési, akár politikai területen — öntudatlanul vagy tudatosan nála gyengébb munkatársakkal veszi körül magát; ha pedig tévedésből mégis közéjük kerül egy kivételes (vagy még kivételesnek sem kell lennie!) *tehetség*, azt sokszor fekete báránnyként kezeli, elgáncsolja, lehetetlenné teszi szakmailag, emberileg, politikailag.

De itt ne csak a vezetőket kárhoztassuk! A társadalmi egyenlőséget egyenlősdivel oly gyakran keverő világunkban mind kevésbé a pénz és a társadalmi státusz a tárgya az irigységnek azok között, akik az anyagi javakat megközelítőleg hasonlóan elérhetik. Náluk egyre inkább a tehetség, a jó szakmai kvalitások válnak az irigység tárgyává. Ezért nem kivétel, hogy éppen az azonos státuszú pályatársak vágják el a tehetséges kolléga útját, pusztán szakmai féltékenységből, s e magatartásuk — esetleges felső pártfogók támogatásával — tartósan konzerválja is azt az állapotot, melyben „szilárdan” tartják magukat az alkalmatlan vezetők. Ha valamitől védeni kell a kiemelkedő képességeket, az éppen az ilyen vezetők és munkatársak.

Ami pedig sérülékenyebb mivoltukból, lelki alkatukból adódó védelmi kötelezettségünket illeti, azt hiszem, hogy itt nem lehet mércebeli különbség. Vannak a társadalom számára értékesebb és kevésbé értékes emberek, de ez *nem vonatkozhat az életre*. Jó lett volna megelőzéssel megmenteni az életnek néhány művészeti nagyságunkat, de ne fájlaljuk kevésbé a bányamolnás vagy egy csőtörés áldozatait, akik életükkel fizettek lelkiismeretes, jóllehet nem kiemelkedő szellemi képességgel végzett munkájukért.

A nagyobb arányú és fokozott hajlamosság a neurózisra: orvosi statisztikai kérdés. Nem tudom, de sejtem, hogy e betegség nem kevésbé kiméli a mozgonyvezetőt, a szövönőt, az üzemi konyhálkon dolgozókat, a tanácsok lakásügyi osztályának hivatalnokait stb. De ha mégis igaz lenne, hogy a kiemelkedő tehetségek e téren védtelenebbek, akkor minden belenyugvás nélkül ugyan, de ezt tekintünk olyan kiküszöbölendő foglalkozási ártalomnak, mint a bányász, illetve a pék szilikózisát, a szabadban dolgozók reumáta, a metróalagút-fúrók keszönbetegségeire való nagyobb esélyét. Küzdjünk és dolgozzunk tehát az átlagos és a kiemelkedő képességek életéért, egészségéért, jobb, alkotásra alkalmasabb munkafeltételeikért, de ezt ne veszélyeztetettségi fokuk szembeállításával és semmiképpen ne egy „új” elitelmélet szorgalmazásával akarjuk megtenni.